

УДК 34.03

Н.А. БЕРЛАЧ, докт. юрид. наук, доц., Національна академія внутрішніх справ

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЗИТИВНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Ключові слова: позитивна юридична відповідальність, негативна юридична відповідальність, правопорушення, санкція, заохочення

Становлення та розвиток правової держави в Україні зумовлює необхідність забезпечення високого рівня суспільного порядку та неухильного дотримання законодавчо-визначених правил поведінки. Одним із найбільш ефективних механізмів реалізації даного завдання виступає функціонування юридичної відповідальності, що є визначальним засобом забезпечення законності і правопорядку в країні та стимулювання правомірної поведінки суспільних відносин, сприяє утвердженню правової культури та правової свідомості суб'єктів суспільних відносин.

Однією з досить поширених класифікацій є розподіл юридичної відповідальності на проспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну). На думку В.В. Копейчикова, ретроспективна юридична відповідальність являє собою специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Ознаки ретроспективної юридичної відповідальності є наступними: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний у його скоєнні; обов'язок правопорушника перетерпіти несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку. Принципами юридичної

відповідальності є такі: відповідальність виною особи за діяння, а не за виявлення наміру; законність, невідворотність, доцільність і справедливість покладення юридичної відповідальності; гуманність і своєчасність юридичної відповідальності.

Мета юридичної відповідальності – вияв її соціальної необхідності та ефективності. Розрізняють такі завдання, що конкретизують мету юридичної відповідальності: загальна превенція правопорушення; вплив на свідомість правопорушника; моральна перебудова особи; формування в людини, яка порушила норми права, настанови на правомірну поведінку надалі; виховний вплив на інших людей з метою попередження правопорушень з їхнього боку.

Мета юридичної відповідальності своєю чергою визначає її функції. Функції юридичної відповідальності – головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, що скоїли чи можуть скоїти правопорушення. Розрізняють такі види функцій юридичної відповідальності: превентивну (попереджувальну), виховну, репресивну (каральну), компенсаційну (поновлювальну), сигналізаційну (інформаційну).

Якщо з ретроспективною (негативною) юридичною відповідальністю в більшості вчених не виникає протиріч, то питання щодо існування та визначення основних характеристик позитивної юридичної відповідальності в багатьох випадках викликає дискусію. Це пов'язано з недостатньо чіткою визначеністю названої форми юридичної відповідальності на законодавчому рівні, а також неповною її розробленістю та обґрунтованістю на теоретичному рівні.

Попри це, використання лише ретроспективної відповідальності передбачає акцентування уваги на каральній функції як основному засобу впливу на свідомість та поведінку суб'єктів правовідносин. При цьому нівелюється виховний вплив на особу та зменшуються можливості щодо запобігання вчинення нею подібних правопорушень в подальшому.

В цій ситуації особливої актуальності набуває позитивна (перспективна) юридична відповідальність, основну мету якої можна визначити як сумлінне виконання особою своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремим індивідом [1, с.132–133].

Виходячи з цього, можемо пояснити актуальність даної статті зростанням у сучасних суспільних відносинах ваги такого правового інституту, як позитивна юридична відповідальність, що носить превентивний характер та спрямована на стимулювання позитивно-корисної поведінки суб'єктів правовідносин. Додатково актуальність роботи обґрунтовується відсутністю єдності науковців при характеристиці поняття та основних ознак позитивної відповідальності.

Новизна наукової статті полягає у висвітленні автором позитивної юридичної відповідальності у аспекті її фігурування як відповідної реакції держави на вчинене особою правомірне діяння з метою заохочення суспільно-корисної поведінки суб'єктів правовідносин. Саме тому метою цього дослідження виступає характеристика загально-правового інституту юридичної відповідальності, диференціація її окремих видів, а також обґрунтування сутності, призначення, ролі позитивної юридичної відповідальності у сучасному суспільстві та встановлення перспектив її розвитку.

Особливості розуміння та практичного застосування позитивної юридичної відповідальності здійснювалося такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як: В.Б. Авер'янов, А.В. Малько, М.Н. Марченко, В.Ф. Погорілко, В.Ю. Полянська, О.Ф. Фрицький, Т.В. Чехович, В.Е. Чиркін та ін. Разом із тим, вимагає додаткового обґрунтування позиція стосовно поняття та призначення позитивної юридичної відповідальності в сучасній системі функціонування суспільних відносин.

Починаючи дослідження, наголосимо, що досить обґрунтованою виступає позиція Ю.С. Шемшученка, на думку якого під юридичною відповідальністю слід розуміти вид соціальної відповідальності, сутність якої по-

лягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою. Юридична відповідальність є правовідношенням між державою в особі її органів (суду, спец, інспекцій тощо) і правопорушником, до якого застосовують юридичні санкції з негативними для нього наслідками (позбавлення волі, штраф, відшкодування шкоди тощо).

Як наголошує науковець, юридичну відповідальність можна розподілити на негативну (ретроспективну) і позитивну (перспективну). Перший вид пов'язаний зі скоєнням правопорушення і супроводжується негативними наслідками для винної особи. Другий виникає з юридичного обов'язку відповідних суб'єктів здійснювати позитивні, корисні для суспільства функції і реалізується у регулятивних правовідносинах. Такою, зокрема, є відповідальність Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України, народних депутатів України перед виборцями тощо [2, с.347].

Разом із тим, серед українських учених є й такі, що відкидають навіть можливість існування позитивної юридичної відповідальності. Як вважає Г.В. Задорожня, поняття позитивної відповідальності містить у собі певну внутрішню змістовну суперечність, оскільки «відповідальність» передбачає настання саме негативних наслідків, які знаходять своє вираження у відповідній втраті морального, матеріального чи іншого зразка, а тому немає логічного зв'язку між лексичними одиницями «відповідальність» і «позитивна» відповідальність [3, с.108].

Для уточнення наведеної позиції, наведемо філологічне тлумачення поняття відповідальність. Зокрема, термін «відповідальність» походить від слова «відповідь», яке в Академічному тлумачному словнику визначається як дія, вчинок, що здійснюється на протигагу іншій дії, заклику, висловленню тощо [4, с.621].

Подібне значення наводить і тлумачний словник Ушакова, де під поняттям «відповідь» (лексична основа терміну «відповідальність») розуміється відклик на щось, протидія чомусь, реакція викликана певною дією, питанням, зверненням, звіт щодо вчинених дій [5].

Виходячи з цього, юридичну відповідальність можна розглядати як визначену реакцію держави на дію/бездіяльність особи, що застосовується у встановленому законом порядку. Така реакція уповноважених органів може мати різний характер. При цьому академічні тлумачні словники не ототожнюють відповідальність лише з негативними та небажаними для особи санкціями, допускаючи існування також і позитивних (бажаних) наслідків для особи в результаті вчинення нею певних дій.

Слушною виступає позиція Н.В. Заяць, зокрема – позитивний і негативний аспекти розглядуваного поняття діалектично взаємопов'язані: чим вищий рівень відповідальності в позитивному сенсі, тим рідше виникає ретроспективна відповідальність. Винятково ретроспективний аспект не може повністю розкрити роль юридичної відповідальності в механізмі зміцнення законності й правопорядку. Якщо негативна (ретроспективна) відповідальність виконує охоронні функції, то позитивна (перспективна) – виражає її демократичний характер і творчу роль.

По-друге, суб'єкти юридичної відповідальності виконують свої обов'язки не лише під впливом примусових, каральних санкцій, правових заборон, які невинувато звужують досліджуване поняття, заперечуючи можливість суб'єктів здійснювати вільний вибір та виконувати приписи правових норм не через страх бути покараним, а свідомо та добровільно, керуючись почуттями гідності, особистого та службового обов'язку, отримуючи задоволення від високопрофесійно-виконавчого обов'язку [6, с.87].

Отже, можна попередньо зробити висновок, що позитивна та негативна відповідальність є тісно пов'язаними і спрямовані на досягнення єдиної мети – забезпечення стабільності суспільного устрою, охорону правопорядку, а також запобігання правопорушень. Втім, відмінним є механізм забезпечення виконання названої мети, адже для негативної відповідальності характерним виступає застосування несприятливих санкцій,

а для позитивної – заохочувальних, бажаних для особи наслідків.

Розвиваючи, наведене положення, досить обґрунтованою є позиція Г.В. Топорович, згідно якої ефективний розвиток суспільних відносин не може стимулюватись лише заходами негативного характеру. Тому й необхідне існування такої юридичної категорії, як «позитивна відповідальність», що охоплює засоби, котрі стимулюють сумління до своїх обов'язків [7, с.87].

Ключовим поняттям у цій ситуації виступає стимулюючий характер позитивної відповідальності, що проявляється у застосуванні сприятливих для особи заходів, якими вона заохочується до продовження позитивної поведінки, вчинення правомірних дій, сумлінного виконання покладених на неї обов'язків і в подальшому.

Подібну позицію відстоюють і російські науковці, на переконання яких позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що представляє собою відповідну реакцію держави і суспільства на вчинене соціально корисне правомірне діяння (заслугу) особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

На наше переконання, в такому вигляді концепція юридичної відповідальності набуває завершеного вигляду, адже й позитивному, і негативному її виду є притаманними спільні ознаки, зокрема:

- 1) встановлюється державою в забороняючих / заохочувальних правових нормах;
- 2) виступає засобом державного переконання і правового стимулювання;
- 3) застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівником організації і т.д.);
- 4) пов'язана з позбавленням/наданням особі певних прав, можливостей та інших соціальних благ;
- 5) виражається в певних негативних/позитивних наслідках майнового (штраф / грошова премія), організаційного (заборона займати певні посади / підвищення в посаді) і особистого (оголошення догани / оголошення подяки) характеру;

6) виступає формою реалізації каральної / заохочувальної норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не ототожнюється з нею;

7) покладається в особливій процесуальній формі (здійснюється з дотриманням ряду процедур як встановлення самого факту правопорушення/заслуги, так і реалізації покарання / заохочення);

8) настає лише за вчинення правопорушення / заслуги.

Як зазначають автори Великого юридичного словника під редакцією А.В. Малько, в залежності від категорії заслуг і сфери їх реалізації позитивна відповідальність буває:

1) позитивна відповідальність у сфері публічної служби настає за вчинення особливих заслуг, які мають високий рівень соціальної корисності або мають в якості свого наслідки досягнення видатного результату (нагородження державною нагородою, підвищення рангу державного службовця);

2) позитивна відповідальність у сфері кримінально-виконавчого права застосовується до осіб, підданих заходам кримінального покарання за вчинення заслуги або тривалий, сумлінне виконання ними своїх юридичних обов'язків і виражається, як правило, у вигляді дострокового або часткового звільнення їх від подальшого відбування покарання;

3) позитивна відповідальність в сфері трудового права застосовується роботодавцем до працівників за сумлінне виконання трудових обов'язків або перевиконання трудової норми і виражається, наприклад, у вигляді грошової премії, нагородження почесною грамотою і т.д. Дисциплінарна позитивна відповідальність застосовується за зразкову дисципліну, точність і швидкість виконання вказівок, а також встановлюється в спеціальному законодавстві та в правилах внутрішнього трудового розпорядку;

4) позитивна фінансова відповідальність – застосовується у сфері мобілізації, розподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів коштів. Може проявлятися у формі надання податкових пільг, засто-

сування розстрочення податкових платежів у випадку відсутності заборгованості у попередніх періодах;

5) позитивна господарська відповідальність застосовується у сфері здійснення економічної діяльності з боку держави до різних господарюючих суб'єктів за досягнення ними високих економічних показників, високу активність у сфері благодійності, сприяння в реалізації державних національних проектів і т.д. [8, с.66–67].

На думку М.Н. Марченко, суттю позитивної юридичної відповідальності виступає дотримання юридичних обов'язків та не порушення заборон [9]. Додамо до наведеної позиції лише те, що обов'язковою характеристикою відповідальності, на наше переконання, повинна виступати реакція, відклик з боку держави на дії позитивного характеру.

Таким чином, узагальнюючи позиції вітчизняних та зарубіжних науковців, можемо підсумувати, що юридична відповідальність виступає комплексним правовим інститутом, який спрямований на забезпечення стабільності суспільного устрою, забезпечення правопорядку і який для ефективного виконання поставлених завдань знаходить свій прояв у формі негативної (ретроспективної) та позитивної (перспективної) відповідальності. Обидва названі правові інститути реалізують реакцію держави на вчинення особою суспільно-шкідливого чи суспільно-корисного діяння. Більшість вчених погоджується з існуванням значної кількості недоліків у процесі застосування ретроспективної відповідальності, що часто зумовлено її репресивним характером, а також зменшенням можливостей перевиховання порушника. З іншого боку, позитивна юридична відповідальність спрямована на заохочення сумлінної та законослухняної поведінки, чим і обґрунтовується її пріоритетний характер у процесі становлення демократичного суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Копейчиков В. В. Правознавство : підручник / авт. кол.: Демський С. Е., Ковальсь-

кий В. С., Колодій А. М (керівник авт. кол.) та ін. ; за ред. В. В. Копейчикова. – 5-е вид., перероб. та доп. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.

2. Юридична енциклопедія : і 6 т. Т. 1: А–Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 672 с.

3. Задорожня Г. В. Щодо конституційно-правової відповідальності / Г. В. Задорожня // Право України. – 2007. – № 9. – С. 107–109.

4. Академічний тлумачний словник : в 11 т. Т. 1 / І. К. Білодід, А. А. Бурячок та ін. – К. : Наукова думка, 1970. – С. 621.

5. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Гос. ин-т «Сов. энцикл.» ; ОГИЗ ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1935. – 1040 с.

6. Заяць Н. В. Особливості прояву позитивної конституційно-правової відповідальності в діяльності інститутів народного представництва / Н. В. Заяць // Науковий Вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 79–88.

7. Топорович Г. В. До сутності поняття «юридична відповідальність державних службовців» / Г. В. Топорович // Держава та регіони. – 2011. – № 2. – С. 158–161 (Серія «Право»).

8. Большой юридический словарь / под ред. А. В. Малько. – Москва : Проспект, 2011. – 704 с.

9. Теория государства и права : учебник / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2004. – 640 с.

Берлач Н. А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві / Н. А. Берлач // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 77–81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12bnavdc.pdf>

Розглядається юридична відповідальність з точки зору її розподілу на негативну (ретроспективну) та позитивну (перспективну). Наведено позиції вітчизняних та зарубіжних науковців стосовного цього правового інституту. Проаналізовано новітні підходи щодо його сутності та характерних ознак. Сформульовано авторське бачення подальшого розвитку позитивної юридичної відповідальності на шляху становлення демократичного суспільства в Україні

Берлач Н.А. Перспективы развития позитивной юридической ответственности в демократическом обществе

Рассматривается юридическая ответственность с точки зрения ее распределения на негативную (ретроспективную) и позитивную (перспективную). Приведены позиции отечественных и зарубежных ученых касательно этого правового института. Проанализированы новые подходы относительно его сущности и отличительных признаков. Сформулировано авторское видение дальнейшего развития позитивной юридической ответственности на пути становления демократического общества в Украине.

Berlach N.A. Prospects for the Development of Positive Legal Responsibility in a Democratic Society

The legal responsibility in terms of its division to negative (retrospective) and positive (perspective) is considered. Positions of domestic and foreign scientists about this legal institution are given. New approaches of its nature and special features analyzed. Authoring vision of the positive legal responsibility further development ways during the process of democratic society forming in Ukraine is formulated.